

LexicoNordica

Forfatter:	Carl-Erik Lundbladh [Serenius ordböcker och 1700-talets ordförråd]	
Anmeldt værk:	Jacob Serenius. <i>Dictionarium Anglo-Swethico-Latinum</i> (1734), <i>Dictionarium Swethico-Anglo-Latinum</i> (1741) og <i>English and Swedish Dictionary</i> (1757) i: Lena Rogström. 1998. <i>Jacob Serenius lexikografiska insats. Afhandling</i> . Göteborg: Göteborgs Universitet.	
Kilde:	LexicoNordica 6, 1999, s. 159-175	
URL:	http://ojs.statsbiblioteket.dk/index.php/lexn/issue/archive	

© LexicoNordica og forfatterne

Betingelser for brug af denne artikel

Denne artikel er omfattet af ophavsretsloven, og der må citeres fra den. Følgende betingelser skal dog være opfyldt:

- Citatet skal være i overensstemmelse med „god skik“
- Der må kun citeres „i det omfang, som betinges af formålet“
- Ophavsmanden til teksten skal krediteres, og kilden skal angives, jf. ovenstående bibliografiske oplysninger.

Søgbarhed

Artiklerne i de ældre LexicoNordica (1-16) er skannet og OCR-behandlet. OCR står for 'optical character recognition' og kan ved tegngenkendelse konvertere et billede til tekst. Dermed kan man søge i teksten. Imidlertid kan der opstå fejl i tegngenkendelsen, og når man søger på fx navne, skal man være forberedt på at søgningen ikke er 100 % pålidelig.

Carl-Erik Lundblad

Serenius ordböcker och 1700-talets ordförråd

The article is a review of a dissertation by Lena Rogström, University of Gothenburg: *Jacob Serenius lexikografiska insats*. The dissertation is a monographic study of three dictionaries by Jacob Serenius: *Dictionarium Anglo-Swethico-Latinum* (1734), *Dictionarium Swethico-Anglo-Latinum* (1741) and *English and Swedish Dictionary* (1757). After a presentation of the disposition and the major results of the lexicographical examination some questions are discussed, mostly concerning the vocabulary of the dictionaries in relation to the vocabulary of Swedish of the 18th century.

Den 29 maj 1998 disputerade Lena Rogström vid Göteborgs universitet på en avhandling med titeln *Jacob Serenius lexikografiska insats* (ingående i Meijerbergs arkiv för svensk ordforskning såsom del 22). Avhandlingen utgör den andra monografiska rapporten från forskningsprojektet "Lexikografisk tradition i Sverige". Den första var Monica Johanssons avhandling *Lexicon Lincopense. En studie i lexikografisk tradition och svenskt språk vid 1600-talets mitt* (1997), som recenserades i *LexicoNordica* 5. En tredje avhandling kom hösten 98: Anna Hannesdóttirs *Lexikografihistorisk spegel. Den enspråkiga svenska lexikografins utveckling ur den tvåspråkiga*.

Den lexikografiska insats som titeln på Lena Rogströms avhandling åsyftar är utgivandet av en engelsk-svensk ordbok 1734 med titeln *Dictionarium Anglo-Swethico-Latinum*, en svensk-engelsk *Dictionarium Swethico-Anglo-Latinum* 1741 och en andra upplaga av den första ordboken, *English and Swedish Dictionary*, 1757.

Enligt inledningskapitlet avser författaren att undersöka den lexikografiska utformningen i alla tre ordböckerna, alltså beskriva hur ordböckerna ser ut och förklara varför de ser ut som de gör. Det finns ett syfte till, nämligen att "skärskåda det svenska ordförrådet, främst såsom det gestaltas i Serenius svensk-engelska ordbok". Detta syfte är inte helt skilt från det första. Det undersöks nämligen om ordbokens ordförråd är representativt för 1700-talssvenskan eller om det är beroende av själva ordboken och det sätt på vilket den är gjord.

Avhandlingsförfattaren utgår från idén att en ordbok är eller bör vara utformad med tanke på vem den är tänkt att användas av och med vilket syfte. Den svensk-engelska ordboken (1741) är en vändning av den engelsk-svenska (1734), vilket ger en intressant angreppsvinkel. I

princip har alltså det som står som förklaring i den första ordboken blivit det som ska förklaras i den andra. Inte heller 1734 års upplaga är opåverkad av tidigare ordböcker; den har en förlaga i en engelsk-fransk, fransk-engelsk ordbok. Avhandlingsförfattaren har två hypoteser om vad som har påverkat ordböckernas form och innehåll. Därutöver görs två funderingar.

Den ena hypotesen är att olika lexikografiska principer har givit återverkningar på det svenska ordförrådet i ordböckerna. Ordförrådet skulle alltså ha påverkats av hur ordboken har gjorts och vilken funktion den är tänkt att ha, t.ex. att hjälpa en användare att förstå engelska eller att göra sig förstådd på engelska, alltså att vara en avkodnings- eller en produktionsordbok.

Den andra hypotesen är att ordförrådet har utformats för merkantila ändamål; ordböckerna ska ha haft ett praktiskt ändamål att vara till hjälp för dem som bedriver handel med engelsmän.

Tanken framförs också att Serenius egen språksyn eller språknorm avspeglas i ordförrådet.

Slutligen förmodas att engelsk lexikografi har givit Serenius intryck i fråga om hur ordböcker ska se ut men också att Serenius ordbok i sin tur har varit stilbildande för svensk lexikografi.

I avhandlingens kapitel 2 redogörs för vilken förlaga Serenius med stor sannolikhet har använt när han gjorde den engelsk-svenska ordbokens första upplaga. Det konstateras att förlagan är femte upplagan (från 1729) av en engelsk-fransk, fransk-engelsk ordbok av Abel Boyer med titeln *The Royal Dictionary*. Det har varit känt tidigare att just Boyers ordbok varit en förlaga för Serenius, men nu visas att just den femte upplagan är den troligaste eftersom den innehåller en del artiklar som finns hos Serenius men saknas i Boyers första upplaga.

Avhandlingsförfattaren har funnit att en annan ordbok också har använts. Det är Christian Ludwigs *A Dictionary English, German and French* från 1706. Denna baseras också på Boyers ordbok, men i avhandlingen konstateras att Ludwigs ordbok spelat en egen men undanskymd roll.

Serenius ordböcker har ett appendix med sjöfarts- och handels- termer. Lena Rogström hävdar att stora delar av ordförrådet i detta kommer från en ordbok vid namn *The Seaman's Dictionary*, från 1644. Upphovsmannen till denna är Henry Manwayring. Visserligen har Serenius bearbetat materialet kraftigt, men Lena Rogström visar hur ordalydelser tyder på att ett beroendeförhållande finns. Serenius har enligt avhandlingen också använt andra källor, förmodligen bl.a. dokument från tullverk och försvarsmyndigheter.

I kapitel 3 berör Lena Rogström mer allmänna förutsättningar för ordböckernas tillkomst. Hon skriver översiktligt om frihetstidens samhälle såsom präglad av en strävan att förstärka svensk ekonomi och utveckla tekniskt och vetenskapligt kunnande för att främja basnäringarna jordbruk, skogsbruk och bergsbruk. Lena Rogström berör också den språkdebatt som fördes och allmänna språkliga omständigheter vid ordböckernas tillkomsttid. Utmärkande är att latin höll på att vika för svenska som vetenskapens språk, vidare att det fördes en stavningsdebatt i början av seklet och att man diskuterade främmande språks inflytande, främst franskan, senare under 1700-talet.

Jacob Serenius beskrivs i avhandlingen som en typisk frihetstida svensk, politiskt engagerad och med intresse både för vetenskap och språk. Han kom i kontakt med det engelska samhället som legationspräst i London och försökte främja ett vetenskapligt och kyrkligt utbyte mellan Sverige och England. Från och med 1738 var han riksdagsman för prästeståndet. Han tillhörde den riksdagsgruppering som kallas mössorna och deltog ivrigt i debatt om handel och ekonomi och i kyrkliga frågor. I förordet till ordboken röjer Serenius sitt intresse. Han skriver att han gjort ordboken för att underlätta för handel, sjöfart och vetenskap.

I kapitel 3 berörs också Serenius språksyn. Förmodligen hade han en uppfattning i den rätt livligt debatterade stavningsfrågan. I fråga om främmande ord eller nybildning i svenskan beskrivs Serenius av Rogström som konservativ, fast det är inte mycket om detta som kan utläsas ur Serenius ordböcker.

I avhandlingen nämns och kommenteras annan forskning där Serenius ordböcker har uppmärksammats. De har blivit behandlade mer i förbigående, så Rogström är den första som gör dem till föremål för en större undersökning. Men innan den redovisas fortsätter avhandlingsförfattaren att skissera en bakgrund till ordböckernas tillkomst, bl.a. genom att översiktligt redogöra för kontakter mellan Sverige och England på 1700-talet. Det framhålls att det var mest handels- och vetenskapsmän men också kyrkans män som hade dessa kontakter. Tidigt översattes engelsk litteratur till svenska, ofta via tyska. Möjligheterna att lära engelska var naturligtvis bäst i England, där Serenius själv lärde sig mest. Annars började man så smått att undervisa privat och 1736 fick Uppsala sin första språkmästare i engelska.

I avhandlingen betonas vikten av kännedom om den tradition i vilken en ordbok kommit till. I två kapitel, det fjärde och det femte, redogörs för både engelsk och svensk lexikografi fram till den tid då Serenius skrev sin ordböcker. Lena Rogström refererar andra undersökningar och skisserar hur utvecklingen har gått från vokabularier,

ordsamlingar, och glossarier, d.v.s. ordlistor som förklarar svåra ord mest i latinska texter, till enspråkiga ordböcker som förklarar svåra ord på det egna språket. Det fanns ett behov av sådana i England när många främmande ord hade lånats in och inhemska ord fått speciella betydelser när modersmålet användes i ämnen där man tidigare uttryckt sig på latin. I England kom i slutet av 1600-talet och början av 1700-talet ett slags utökade ordböcker med information om ordens etymologi och med mycket encyklopedisk information; man gjorde vad vi idag skulle kalla uppslagsböcker. Den vanliga ordboken blev mer normerande. Det fanns en föreställning hos många att språket var i det närmaste fulländat. Nu gällde att förfina eller bevara det i dess fulländade skick. Samuel Johnsons berömda ordbok från 1755 har sådana drag genom att den innehåller belysande språkprov från litteraturen som goda exempel på bruket av det engelska språket.

Rogström återkommer till Serenius förlaga och framhåller hur han övertagit i stort sett hela makrostrukturen från Boyers engelsk-franska del. Serenius har samma uppslagsord, och han har också översatt franska ekvivalenter och språkprov till svenska. Engelskan överensstämmer nästan ordagrant. Men Serenius har viss självständighet. T.ex. utesluter han personnamn och i andra upplagan 1757 inför han ett appendix bestående av en förteckning över växter, men framför allt utgörs Serenius egna bidrag av en annorlunda, mer utarbetad artikelstruktur, vidare av att han har latinska ekvivalenter till alla ord och anför etymologier till en del. Även det ovannämnda appendixet med ett sjöfarts- och handelsregister är Serenius eget påhitt. Serenius upplyser också om ordens bruklighet och stil. Lena Rogström tänker att han blivit inspirerad till detta av engelska ordböcker. Hon placerar Serenius i ett historiskt sammanhang och beroendeförhållande också genom att se hans bruk av latinska ekvivalenter som en rest av den gamla latintraditionen. Lena Rogström antar vidare att Serenius har använt sig av andra ordböcker med svenska som källspråk för att utforma lemmauppsättningen i sin egen ordbok. Hon framhåller som speciellt viktig Linds tysk-svenska och svensk-tyska ordbok från 1738. I fråga om etymologierna tror Lena Rogström att Serenius står i tacksamhetskuld till Spegel. Författaren förmodar också att Serenius har inspirerats av engelska ordböcker att ange moderna språkprov som illustrerar användningen av ekvivalenterna. Engelska förebilder kan också etymologierna ha.

Avhandlingsförfattaren vill i sin fortsatta forskning komma tillbaka till hur Serenius själv har påverkat andra lexikografer men säger något därom redan i kapitel 4, där det slås fast att Serenius har haft en otvivelaktig betydelse för svensk lexikografi och varit en dominerande

förebild i svensk-engelsk lexikografi. Det framhålls dock att det i de flesta fall är omöjligt att avgöra vilket direkt inflytande Serenius har haft. Däremot visas hur några engelsk-danska ordböcker står i starkt beroendeförhållande till Serenius.

I avhandlingens kapitel 5 ges en delvis kritisk översikt av tidigare forskning i svensk lexikografi. Genomgången ligger lite utanför avhandlingens ämne men ger en bakgrund.

I kapitel 6 förklarar avhandlingsförfattaren hur hon går tillväga vid undersökningen av Serenius ordböcker. Hon utgår från en teori eller modell för produktion av tvåspråkiga ordböcker men använder den för analys av de färdiga ordböckerna, alltså som en kontrollista för att bocka av vad Serenius har tagit med och hur han har förmedlat informationen. Beskrivningen av undersökningsmodellen sammanfattas i en översikt. Ordboken ska undersökas enligt modellens punkter och det ska göras en utvärdering eller bedömning om ordboken är bra med tanke på vad den sannolikt är tänkt att vara för slags ordbok, t.ex. en produktionsordbok för svenskar eller en avkodningsordbok för engelsktalande.

I kapitel 7 tillämpas modellen och själva undersökningen utförs. Den är rik på detaljer och sammanfattas lämpligast med utvärderingarna. Den engelsk-svenska ordboken befinnes vara gjord för att hjälpa svenskar förstå engelska. Dess första upplaga motsvarar väl sitt syfte: "Ekvivalenterna är många, olika betydelser förklaras ingående, överförda betydelser anges explicit med en asterisk och bruklighetsangivelser finns med." Ordboken ger inte mycket information om hur engelska ord böjs eller uttalas, vilket emellertid inte gör ordboken sämre eftersom sådana upplysningar inte är nödvändiga för att man ska förstå engelska. Däremot hänvisar ordboken från oregelbundna former till grundformen, vilket är bra i en avkodningsordbok. Det är också värdefullt att ordboken tar med många sammansättningar och avledningar. Undersökningen röjer emellertid också brister hos ordboken i det att den anger många regelbundna avledningar med regelbunden betydelse. Vidare påstås med stöd av några exempel att ekvivalensbeskrivningen är valhant gjord. Avhandlingen visar alltså att Serenius engelsk-svenska ordbok från 1734 är ganska bra såsom avkodningsordbok för svenskar som vill förstå engelska. För en engelsman som vill använda den som produktionsordbok för att göra sig förstådd på svenska skulle den emellertid fungera sämre.

Det som i avhandlingen hävdas om första upplagan av den engelsk-svenska ordboken gäller också dess andra upplaga eftersom likheterna är stora. Den andra upplagan har förändrats främst genom att uppslagsord har tillkommit och etymologierna har blivit fler.

Avhandlingens omdöme om den svensk-engelska ordboken från 1741 är inte lika positivt. Ordboken är tänkt att främst vara en produktionsordbok för svenskar, men den fyller inte sin funktion lika bra som den engelsk-svenska avkodningsordboken, mest genom att man inte får någon ledning i valet av rätt ekvivalent. Serenius ger ofta många motsvarigheter på engelska till ett svenskt ord, men han talar inte om hur de skiljer sig åt stilistiskt eller i betydelsenyanser.

De engelsk-svenska upplagorna innehåller etymologisk information, betydligt mer i den andra än i den första. I avhandlingen utreds i kapitel 8 framför allt vilka förlagor eller källor Serenius har haft för sin etymologier och bedöms hur han har utnyttjat dem. Lena Rogström är både hård och mild i sin dom. Serenius har ett uttalat syfte att ange de ord som har s.k. götiskt ursprung. I det avseendet fyller etymologierna sin funktion, men Serenius påstås ha dåligt tillgodogjort sig den etymologiska forskningen under sin tid. Han har i stort sett bara skrivit av andra för att kunna bevisa vad han är ute efter, nämligen att påvisa ett "götiskt" ursprung för många engelska ord.

I det nionde kapitlet resonerar författaren kring fenomenet lexikalisering. Detta uppfattar jag som bakgrund till resten av kapitlet och till det följande, där sammansättningar i ordböckerna undersöks. Det aktuella kapitlet 9 ägnas också åt att undersöka vilka ord i 1734 års upplaga vars förekomst hos Serenius av Svenska Akademiens ordbok (SAOB) har anförts som första belägg på ordet i svenskan. Författaren kan medelst metoden att söka Serenius-belägg som har blivit första-belägg i SAOB bl.a. urskilja några områden som har påverkats av engelskt och till viss del franskt kulturinflytande. Det är sjöfartsterminologi och några kortspelstermer som visar detta. I övrigt ställs en del frågor utifrån undersökningen.

I kapitel 10 undersöks sammansättningarna i 1741 års ordbok, alltså den svensk-engelska, och jämförs med den status som motsvarande enhet har i 1734 års ordbok, t.ex. om det är en sammansättning också där, en parafra, ett ord i språkprov eller om enheten överhuvudtaget existerar. Det jämförs också med sammansättningar idag i fråga om bildningstyp. Också undersökningen i detta kapitel väcker många frågor, precis som det sägs i sammanfattningen: fler än den besvarar. Kan man t.ex. säga något om 1700-talets ordförråd och verkliga språkbruk med ledning av ordförrådet i en ordbok? Lena Rogström för intressanta resonemang om sammansättningar som inte skulle vara lexikologiskt utan lexikografiskt betingade, alltså vara medtagna i ordboken inte för att de är typiska i språket utan som en följd av hur ordboken är gjord. Avhandlingsförfattaren utnyttjar förhållandet att den svensk-engelska ordboken är en vändning av den engelsk-svenska för

att besvara frågan om Serenius har varit medveten om krav som ställs på de olika slagen av ordböcker och tagit med sammansättningar som är lexikaliserade i svenskan eller om han har låtit sammansättningarna på svenska återspegla de engelska.

I det näst sista kapitlet behandlas ordförrådets storlek och karaktär i den svensk-engelska ordboken. Frågan om ordförrådets storlek är lättast att besvara eftersom det i stort gäller att räkna uppslagsord och jämföra med andra ordböcker. Det måste emellertid, vilket visas, beaktas hur lemmauppsättningen i de jämförda ordböckerna är, om det t.ex. finns sublemman och om det redovisas många regelbundet bildade ord. Det är däremot besvärligare att bedöma ordförrådets karaktär, om det t.ex. är anpassat till tänkta ordboksanvändare, om det drabbats av normeringsiver eller om det har prägel av fackligt ordförråd. Avhandlingsförfattaren finner att det är svårt att säga något om ordbokens förhållande till ordförrådet i 1700-talssvenskan. Hon exciperar i ordboken 1741 och studerar i ordböckernas appendix sådana ord som kan beskrivas som fackord. Materialet ger henne ett intryck att ordförrådet i den svensk-engelska ordboken 1741 är avpassat för sjöfarts- och handelsfolk.

Avhandlingen har förutom en litteraturlista tre bilagor. Den första visar en sida ur var och en av Serenius ordböcker. Bilaga 2 förtecknar sådana ord ur 1734 års ordbok som är förstabelägg i SAOB och bilaga 3 är de fackord som exciperats ur 1741 års ordbok, uppdelade på ämnesområde.

Analysmodellen

De viktigaste kapitlen i avhandlingen är 6 och 7, som redogör för hur Serenius ordböcker ska undersökas varpå undersökningen görs och ordböckerna beskrivs. Ordboksbeskrivningen är förtjänstfullt detaljrik, men allra bäst är att den trots detaljrikedom kan sammanfattas i ett kort beskrivande omdöme. Det möjliggörs genom smart utnyttjande av en modell som egentligen är tänkt för produktion av ordböcker. Man utgår från ordbokens tänkta funktion och bedömer om ordboken i sina beståndsdelar är avpassad till denna funktion. Modellen verkar fungera och den undersökning av Serenius ordböcker som utförs är värdefull. Grovt sammanfattat är resultatet att den engelsk-svenska ordboken (1734) är mer lyckad än den svensk-engelska (1741).

En anledning till missnöje med den svensk-engelska är språkproven. Avhandlingsförfattaren konstaterar att Serenius inte har kompletterat materialet med sådana konstruktioner som fattas och vore onödiga i den

engelsk-svenska avkodningsordboken men kan behövas i den svensk-engelska produktionsordboken. Språkproven är återanvända från den engelsk-svenska ordboken och är egentligen ägnade att förklara egenheter hos engelskan. Egenheter hos svenskan visas däremot inte, och därmed ges inte heller motsvarigheter på engelska. Man får t.ex. inte veta att *utfästa* kombineras med *belöning* och kan därför inte leta sig fram till den engelska motsvarigheten *offer a reward*, för på *utfästa* står bara *promise* och på *belöning* står *reward* som ekvivalent tillsammans med 3 till synes likvärdiga synonymer.

Ett annat förhållande som får sin förklaring är att Serenius i den svensk-engelska ordboken (1741) ger flera ekvivalenter till en svensk källspråksenhet. Detta beror på den teknik som Serenius har använt när han vände den engelsk-svenska ordboken (1734) till den svensk-engelska. Han samlade antagligen ihop uppslagsord som haft en och samma svenska ekvivalent och lät denna bli källspråksenhet och alla de engelska orden ekvivalenter. Lena Rogström beskriver det som en klar brist när man inte får veta något om skillnaden mellan orden som man ska använda på engelska.

Det är tyvärr inte i samtliga fall som undersökningens resultat är lika tydliga eller tydligt redovisade. Det är t.ex. förbryllande med så delvis motsägelsefulla formuleringar som på s. 171 resp. 173 angående betydelsespecificeringen i den svensk-engelska ordboken (1741): "Betydelsespecificeringen fungerar förmodligen bra för svenskar, i alla fall då de olika betydelserna disambigueras med hjälp av latin." Det ska väl vara just då, för på s. 173 står ett mer allmänt kritisk omdöme: "Sammanfattningsvis kan sägas att betydelsespecificeringen är valhant gjord och i vissa fall rentav felaktig."

Undersökningen utmynnar i ett positivt allmänt omdöme om betydelsebeskrivningen i den engelsk-svenska ordboken (1734). Den är mer lyckad med tanke på sitt syfte, men även här påvisar undersökningen brister. På s. 138 t.ex. visas hur Serenius antagligen vilseletts av den engelska ordformen *loving* och angett en antagligen även på 1700-talet märklig svensk ekvivalent *älskning*. Avhandlingsförfattaren yppar en misstanke att många ekvivalenter utgörs av översättningslån. Det hade varit intressant att få veta hur vanlig den här typen av avvikelser eller felaktigheter är.

Etymologierna

Lena Rogström har i sitt kapitel 8 gjort en god insats att klargöra vad det är för källor och förlagor som Serenius har använt för ordböckernas etymologiska information.

Som ett tecken på att Verelius är källa för Serenius framhålls att de båda knappast har några artiklar på C eller P. Så skulle det kunna ha blivit utan ett beroendeförhållande. Syftet hos Verelius är att beskriva götiska eller isländska, för Serenius att peka på engelska ord med götiskt, d.v.s. fornnordiskt ursprung. Då kan det inte bli många ord på P eftersom nästan alla sådan är lånord i nordiska språk. Och C användes inte så ofta som skrivtecken; K var det normala.

Avhandlingsförfattaren har valt att inte granska Serenius uppgifter om ordens etymologi, vilket står henne fritt, men granskningen hade mycket väl kunnat göras eftersom etymologi rimligtvis förhåller sig till lexikografi som semantik gör. Kan man bedöma semantisk information i en lexikografisk undersökning bör också etymologier kunna bedömas. Men föresatsen att inte granska har brutits, t.ex. i fråga om *mulatto* (s. 199). Det stämmer nog att Serenius har övertolkat upplysningar i sina källor, men avhandlingsförfattarens tolkning av sista meningen i hans etymologi är fel. Med "*Sin a Lat. Mulus, deductum malis*" säger Serenius inget om att *mulatt* skulle komma från latinets ord för "dålig avkomma". Eftersom *malis* är tryckfel för *mavis* blir tolkningen "om du inte heller anser att ordet är avlett av latinets Mulus" (mulåsna).

Det är inte självklart vad Serenius hade för uppfattning om språksläktskap. Något klargörande hade avhandlingen kanske kunnat bringa om författaren hade refererat Serenius uppsats *De veterum Sveo-Gothorum cum Angli usus et commercio dissertatio* (avhandling om sveo-göternas forna närmare förhållande till anglerna) (23 sidor) i ordboken 1734.

Lena Rogström framhåller att Serenius etymologier inte motsvarar modern tids forskningsrön. I ett exempel på s. 183 jämförs Serenius uppgifter om ordet *galley* med informationen hos Hellquist. Slutsatsen att skillnaden är stor mellan de två är riktig och skulle inte bli annorlunda om Serenius återgivits korrekt, vilket i alla fall vore rimligt. Nu påstås att "Serenius menar att ordet härstammar ur (forn)svenskans *ga* (=gå) och gotiskans *leid* (=led)." Egentligen framför Serenius detta som en möjlighet vid sidan om en härledning ur *gale* (=vindfläkt).

Avhandlingsförfattaren uttrycker berättigad undran över Serenius språkbeteckningar. Virrvarret kan kanske delvis förklaras med att Serenius mer eller mindre urskillningslöst plockade från sina källor och förlagor. Eftersom upplagan 1757 har fler upplysningar än ordboken 1734 kan det t.ex. hända att *goth.* och *isl.* används parallellt. Båda betecknar nog samma språk, men uppgifterna har olika ursprung.

Ordförrådets karaktär och anpassning till användaren

Avhandlingens kapitel 11 avser att undersöka ordböckernas anpassning till användaren i fråga om val av ord att förklara, främst inslaget av fackord och lånord. Kapitlet är mest intressant som studium av fackterminologi i en 1700-talsordbok. Inte minst visas uppslagsrikedom då det gäller att samla och kategorisera materialet. Däremot finns det anledning att förhålla sig tvivlande inför slutsatserna i fråga om Serenius anpassning till ordboksanvändaren. Kanske har Serenius inte när han valde ord tänkt så värst mycket på vem som skulle använda ordboken eller med vilket mer precist syfte. Åtminstone inte när han bedömde enskilda ord. Det uttrycks t.ex. förvåning över att Serenius tar med ord och uttryck för verktyg och bearbetningsprocesser inom bergshantering, "trots att företeelserna inte kan ha varit särskilt viktiga ur exporthänseende" (s. 345). Man frestas att ställa frågan om de rikligt förekommande sjöfartstermerna kan ha kommit med utan att han haft den sjöfarande handelsmannen såsom användare i tankarna. Visserligen kan han ha tänkt att dessa ord skulle vara användbara i den allmänna nyttiga verksamhet som han vill se bedrivs av svenskar i kontakt med England, och däri ingår verksamheterna sjöfart och handel. Så resoneras i avhandlingen, men han kan ju också bara ha satt in de här orden i ett appendix eftersom han kommit över dem, liksom han tycks ha gjort med stridskommandon o.d. Orden fanns till hands, vackert samlade i Manwayring's *The Seaman's Dictionary*. Det finns alltså egentligen inte särskilt starkt stöd för tanken att Serenius tänkte på den sjöfarande handelsmannen såsom användare när han valde ord, i varje fall inte att han tog konsekvent hänsyn.

Fakta i frågan om fackord och anpassning till en tänkt användare är alltså inte entydiga och resonemangen i kapitlet är delvis motsägelsefulla. På s. 342 sägs t.ex. att "Serenius har koncentrerat sig på den typ av ord som är av störst intresse för den tänkta målgruppen för ordboken och uteslutit sådant om är av marginellt eller inget intresse för dessa." Men detta rimmjar dåligt med den förvåning som på s. 345 uttrycks över att Serenius i fråga om bergshantering "bemödat sig att få med så många ord och uttryck som i förstone verkar vara mindre intressanta för ordboksanvändaren, såsom verktyg och bearbetningsprocesser." Det finns skäl att misstänka att tillfälligheter har spelat en stor roll vid urvalet av ord, trots allt.

Ordböckernas samhällsliga bakgrund

I tredje kapitlet tecknas en bild både av 1700-talets svenska samhälle och av Serenius. Det är intressant att se Serenius ordböcker mot en allmän politisk, ekonomisk och idéhistorisk bakgrund och förtjänstfullt av Lena Rogström att visa hur Serenius var ett barn av sin tid. Men det är svårt att entydigt placera personer och verk i samhällsliga sammanhang. Det visas övertygande att Serenius ville främja kontakterna mellan Sverige och England med sina ordböcker; han säger själv i sitt förord att han vill underlätta för handel, sjöfart och vetenskap. Men avhandlingsförfattaren gör rätt yviga svängar, drar alltför snabba slutsatser och gör ibland dåligt underbyggda påståenden. Det framhålls t.ex. upprepade gånger att Serenius var merkantilist, till och med en ivrig sådan. På vilka grunder stöds karakteriseringen? Man ställer sig undrande inför tvärsäkra påståenden som följande på s. 35: "Hans intresse för merkantilismen ligger till grund för utarbetandet av ordböckerna." Enligt Hagberg (s. 106) kan Serenius betecknas som "moderat merkantilist". Han verkar ha varit emot lyximport men i övrigt ha stått närmare fysiokraternas idéer, som gick ut på att stödja jordbruket och tillåta import av konsumtionsvaror. Serenius tycks ha varit allmänt intresserad av såväl handels- som intellektuella kontakter med England, och han kunde tänka sig en ömsesidig handel, inte bara export för att öka penningvärdet i Sverige vilket vore en mer merkantilistisk linje.

Serenius knöt såväl vetenskapliga som intellektuella kontakter med England; kyrkopolitiken låg honom särdeles varmt om hjärtat. I avhandlingen nämns hans vilja att närma den protestantiska och anglikanska kyrkan. I det sammanhanget irriterar ett annat lite slarvigt påstående. På s. 33 hävdas att Serenius skulle ha infört konfirmationen efter engelsk förebild. Enligt Hagberg (1952:323 f.) tillämpades sedan länge förhör såsom förberedelse till ungdomens första nattvardsgång, och en högtidlig sådan hade 40 år före Serenius insats på området rekommenderats av Benzeliuss d.ä. Hagberg menar att Serenius själv ligger bakom uppgiften att han skulle ha infört konfirmationen. Serenius var nog inte främmande för att göra reklam för sig.

På s. 43 i en sammanfattning nämns att Serenius hade ett starkt intresse för pedagogik. Vad anförs tidigare som visar Serenius starka intresse för pedagogik? Det här torde vara ett fall där det plockats in en uppgift från litteraturen utan att den arbetas in i avhandlingens framställning och beskrivning av Serenius lexikografiska insats. Serenius grundade förvisso skolor och hade ett pedagogiskt intresse, men upplysningen kommer oförmedlat. Detta är inte det enda exempel som

kan visa hur avhandlingens många sidor är delvis fyllda med en pratighet som inte beaktar vad som sagts eller inte sagts på annat ställe i avhandlingen.

Det är naturligtvis inte lyckat om det görs påståenden som inte inarbetas i framställningen i övrigt men illa när det plockas in uppgifter som inte är korrekta. När 1700-talets samhälle beskrivs ur språklig aspekt sägs på s. 27 om *Ihres Svenskt Dialect Lexicon*: "Ordboken är mycket gedigen, visar prov på ett stort språkvetenskapligt kunnande och presenterar skarpsinniga analyser – förmodligen ett resultat av *Ihres* klassiska lärdom och förmåga att se paralleller på olika områden." Det kan rimligtvis inte vara avhandlingsförfattarens omdöme om *Ihres* dialektlexikon. Kanske är det en beskrivning av *Ihres Glossarium Sveo-Gothicum*? Jämför vad som sägs om *Ihres* dialektlexikon av Lindroth (1978:607) eller av Rietz i dennes inledning s. II: "Med hvilken särdeles stor varsamhet man måste begagna sig af detta arbete, hvilket är fullt af misstag och grofva tryckfel, är nogsammt känt, och anledning är att antaga att den store språkforskaren sjelf ej insamlat många ord, utan består den lilla ordboken utaf ett sammandrag af andra personers ordsamlingar, gjorda utan all gemensam plan och ej heller ens omskrifna med följdriktig rättskrifning." Den större och mycket viktigare dialektordboken *Hofs Dialectus Vestrogothica* nämns förresten i avhandlingen bara i förbigående och inte med titel (s. 27).

Beskrivningen av språkliga förhållanden under 1700-talet tjänar som underlag för att besvara frågan på s. 31 i avhandlingen hur tidens språkdebatt har präglat Serenius ordböcker. Av skildringen av 1700-talet kan man förstå varför Serenius med sitt handelsintresse inte skriver någon latinsk-svensk ordbok utan en med två moderna språk (där latin bara är metaspråk). Men finns det något i tidens språkdebatt som har präglat honom? Svar på den frågan ges knappast. I stället översköljs läsaren av en mångordig beskrivning av förhållanden under 1700-talet, en skildring som hålls ganska dåligt samman. T.ex. karakteriseras 1700-talet som en "mycket dynamisk period med stora förändringar i syntax, morfologi och ortografi." I en följande mening beskrivs språket i lagen från 1734 som genomarbetat och stilistiskt högtstående. Men är det karakteristiskt för lagspråket med stora syntaktiska, morfologiska och ortografiska förändringar? Vad är sambandet mellan meningarna? Det sägs också att Serenius enligt förordet till andra upplagan ville ha lagspråket och Bibeln som mönster för en svensk språknorm. Men det hade kunnat redogöras mer nyanserat för vad Serenius förespråkade. Språket i Bibeln och i lagen står utom diskussion för honom som gott språk, men han ger mer nyanserade förklaringar. Han vill ha ett stabilt språk som präglas av morfologiskt entydig stavning: "Det andra slaget

[av oreda], som wi merendels äro ensamme om, är det som ömsom brukas af den ena och förkastas af den andra. Der har jag tyckt mig böra lägga största makten uppå, at fästa mig wid nogra wissa grunder, som stadga språket, bewara härkomsten och förekomma odrygheten: hwilket ingendera kan ske om stammarne spillas, eller olika hugbilder utmärkas med lika och samma bokstäfwer" (Företalet till ordboken 1757, s. 8).

Ordböckernas vittnesmål om 1700-talets ordförråd

I kapitel 9 undersöks vilka lexikala enheter i den engelsk-svenska ordboken (1734) som är SAOB:s första belägg på ordet i någon betydelse. Därefter analyseras beläggen som primära eller sekundära förstabelägg (se nedan) och en jämförelse görs med den svensk-engelska ordboken (1741) för att utröna om enheten där är lexem, sublemma eller förekommer i språkprov. Avsikten är att beskriva ordens lexikalisering i 1700-talets svenska.

Något resultat av undersökningen presenteras inte. Frågan inställer sig om det som har gjorts egentligen är en undersökning av SAOB eller av ordförrådet i Serenius ordböcker i stället för 1700-talssvenskans ordförråd? En undersökning av 1700-talets ordförråd kräver mer än ordböcker. Det krävs texter av representativa genrer. För att undersöka om Serenius har angivit lexikaliserade ord kan man ha nytta av SAOB, men man får i många fall undersöka ord för ord och helst använda SAOB:s hela materialsamling, inte bara den tryckta ordboken. Man kan inte utgå ifrån och begränsa sig till SAOB, för den har kanske t.ex. ratat ett Sereniusbelägg därför att det har bedömts vara tillfällig svengelska, och i sådant fall kommer ett ord som skulle tala emot ett lexikaliserat ordförråd hos Serenius inte med i undersökningen. Om man utgår från förstabelägg hos SAOB när lexikaliseringsgraden av ordförrådet hos Serenius eller 1700-talet undersöks, så beaktas naturligtvis inte heller det redan under 1700-talet gamla ordförrådet.

Det krävs alltså andra metoder om man vill få fram säkrare uppgifter om hur Serenius speglar 1700-talets ordförråd. Det som har gjorts i avhandlingen är snarast en listning av de SAOB:s förstabelägg som Serenius bidrar med.

Indelning av förstabelägg

Indelningen av förstabeläggen i primära och sekundära är inte helt lätt att förstå. Rör det sig om en indelning i produktiva avledningar (och

sammansättningar) (: sekundära förstabelägg) och sådana förstabelägg som inte är produktiva (: primära). Ibland beskrivs de primära som icke tillfälliga ordbildningar. De som kategoriseras som sekundära förstabelägg är bildade till redan etablerade svenska ord genom produktiva ordbildningsmönster, möjligen bara genom avledning; det tycks inte finnas några sammansättningar bland dem. Om indelningen i primära respektive sekundära förstabelägg i praktiken är i simplex och sammansättningar resp. produktiva avdelningar, så är det inte konstigt om de sekundära i många fall kan beskrivas som tillfälliga (s. 222 f.).

En läsare av avhandlingen undrar över betydelsen av "riktiga förstabelägg" (s. 224), "äkta förstabelägg" (s. 218) och "verkliga förstabelägg" (s. 220). Variationen i beskrivningen är förvirrande, och det går inte att dra bedömningsbara slutsatser med sådan oklar terminologi och otydlighet i fråga om vad som egentligen undersöks.

Bedömning av lexikalisering

Som kritisk läsare ställer man sig undrande inför avhandlingens långa referat av teoretiska studier om lexikalisering och nödvändigheten av resonemangen däromkring. Avhandlingsförfattaren är inte tydlig och i fråga om möjligheten att bedöma lexikalisering direkt motsägelsefull. På s. 215 står: "Det ter sig svårt att tillämpa lexikaliseringskriterierna på Serenius ordbok." Trots att det inte klargörs vilka lexikaliseringskriterier som är svåra att tillämpa och vilka eventuella undantag det finns, så görs senare några säkra uttalanden. På s. 274 dras t.ex. slutsatsen att *fyrfotad* är lexikaliserat för att det är en metonymisk betydelseutvidgning. I det aktuella kapitlet 9 anses ord som är lemman vara klart lexikaliserade, sublemman kan vara något mindre och ord som bara förekommer i ordspråk behöver inte vara lika klart lexikaliserade (s. 226 f.) Varför räkna ord som har lemmastatus som lexikaliserade när det finns så vettig invändning som framförs på s. 228: "Det är tveksamt om man ska betrakta dessa ordboksord (*hynas*, *mjäser*, *mår-mässa*, *skrapare*, *olärsamhet* och *oslög*) som representativa för 1700-talssvenskan, trots att de i detta fall upptas som lemman i Serenius svensk-engelska ordbok. Kanske var de föråldrade redan i Serenius ordbok men togs upp i de andra lexikografernas [senare lexikografers] ordböcker i sin kraft av lemman. På detta sätt lever förmodligen en hel del ord vidare bara i ordböcker." Detta är en klok reservation, och SAOB kan inte ge någon säker ledning. Inte heller den ordboken garanterar genom att ett ord är medtaget att det därmed är representativt för en period. Man får själv av beläggstatus och genom att kontrollera i

SAOB-Arkiv bedöma representativiteten. Det kan vara nog så svårt då det gäller ord under tidigare århundraden om det inte finns många texter att undersöka. Det är sålunda tveksamt om ett belägg är lexikaliserat när det bara förekommer i ordböcker, och fastän det händer att ordet i sådant fall inte tas med i SAOB är undantagen rätt många. En tydligare utförd och mer genomgripande undersökning rekommenderas alltså för att få grepp om 1700-talets ordförråd.

Trots att en rimlig slutsats av undersökningen av de Serenius-ord som är förstabelägg i SAOB är att det inte går att uttala sig om ordförrådets grad av lexikalisering i den engelsk-svenska ordboken med dessa metoder, så är det ett gott försök att utgå från förstabeläggen. Det är ju nödvändigt att behandla stora ordmassor och för att inte drunkna måste det sökas metoder som ger generella upplysningar, men i detta fall blev det mer om förstabelägg än om ordförrådet.

Undersökning av sammansättningar

Även i kapitel 10 söker avhandlingsförfattaren en möjlighet att undersöka stora ordmassor, här genom att i den svensk-engelska ordboken studera inte enskilda ord utan sammansättningstyper. Detta underlättas av att ordbokens lemman, sublemman och enheter under rubriken *Composita* genom avhandlingsförfattarens försorg finns i elektronisk form. Men som framhålls på s. 309 så är risken att det inte förklaras särskilt mycket av ordförrådet.

Det redovisas egentligen flera undersökningar i kapitel 10. Först prövas en hypotes att en sammansättnings placering i artikelstrukturen återspeglar graden av lexikalisering. De ord som undersöks är sammansättningar skrivna med *divis*. Sådana antas vara föga lexikaliserade. Det noteras under vilket ord sammansättningarna är placerade. Om de står under det ord som utgör efterled så räknas de som mer tillfälliga och alltså mindre lexikaliserade. Detta är ett tvivelaktigt antagande; sammansättningar placerade under efterleden kan mycket väl vara medtagna för att de representerar en typisk, etablerad användning av ordet. Hypotesen vinner inget stöd (s. 247).

Det görs också en undersökning av sammansättningar som omväxlande har eller saknar *divis*. Här jämförs med sammansättningstypernas produktivitet, alltså hur vanligt det är med sammansättning bestående av substantiv + substantiv, adjektiv + substantiv etc. Som det framhålls på s. 251 behöver det inte finnas något entydigt samband mellan produktivitet och lexikalisering. Inte heller denna undersökning ger något entydigt svar. Den är emellertid inte ointressant; försöket att

få upplysningar om ordens etablering i ordförrådet genom samvarierande drag som kan spåras mer eller mindre mekaniskt är mycket spännande.

Sammansättningarnas bildningstyper hos Serenius jämförs också med nutida ordförråd. Resultatet är att sammansättningstyperna är desamma då som nu, men att morfemen är delvis annorlunda. Det var alltså lite annorlunda ordförråd på 1700-talet än idag.

Sammansättningarna studeras också i relation till vändningsprocessen, alltså sammansättningarna i den svensk-engelska ordboken 1741 jämförs med korresponderande lexikala enhet i den engelsk-svenska ordboken 1734 för att man ska kunna se vad som händer vid vändningen. En intressant angreppsvinkel.

Sammanfattningen på s. 354 motsäger det som meddelas i kapitel 10. Det sägs i sammanfattningen i slutet av avhandlingen att Serenius i vändningsprocessen anpassat materialet i den engelsk-svenska ordboken (1734) till källspråksfunktion i den svensk-engelska (1741) bl.a. genom att ändra parafrafer till sammansättningar. Men i sammanfattningen i direkt anslutning till undersökningen (s. 300) meddelas resultatet att Serenius inte i någon större utsträckning tycks ha utnyttjat möjligheten att göra om parafrafer till lexem.

Undersökningarna av sammansättningar är uppslagsrika och intressanta. De är värdefulla trots att de inte ger några entydiga positiva resultat. Tyvärr förvrids det goda intrycket något av en brist på konsekvens, tydlighet och noggrannhet i analysen och beskrivningen. T.ex. beskrivs ord på *-bar* som sammansättning och verb på s. 253, men på s. 264 som avledd adjektivsammansättning. På s. 286 är *-bar* en avledning, ett adjektivavlett verb.

Hur kategoriseras bildningar med prefixet *o-*? Räknas de som sammansättningar för att de står under Serenius rubrik *Composita*? På s. 243 f. sägs att bildningar på *o-* räknats som sammansättningar, men på s. 242 sägs att Malmgren (1994) följs. Denne räknar emellertid som sammansättningar ord bildade med två rotmorfem. På s. 244 påstås att SAOB analyserar bildningar med prefixet *o-* som avledningar, men SAOB räknar alla prefix-ord som sammansättningar.

Tabell 21 på s. 262. förtecknar enligt rubriken sammansättningar med adjektivisk förled. Det finns inte många sådana i tabellen.

Sammansättningar som är particip räknas enligt s. 263 som verb. Besked ges inte om presensparticip är undantagna, men *ull-bärande* är adjektiv enligt s. 301.

Sammansättningarna hos Serenius jämförs med Thorell (1981). På s. 269 sägs att Thorell analyserar *vägg-fast*, *snö-blind* som verb, vilket inte stämmer. Lika lite stämmer påståendet på s. 263 att Thorell skulle

analysera particip som verb. Genom dylikt resonemang blir jämförelsen av sammansättningar hos Serenius och Thorell föga trovärdig.

Sammanfattande

Lena Rogströms avhandling är synpunktsrik och intressant. Den detaljerade beskrivningen av Serenius är värdefull. Den kan också bli användbar i andra studier eftersom modellen kan fungera som mall i underökningar där resultaten blir möjliga att jämföra. De delar av avhandlingen där ordförrådet undersöks är intressanta som försök att komma till rätta med och få information ur stora ordmängder.

Mindre lyckat är att analysen störande ofta brister i noggrannhet, att resonemang saknar inbördes överensstämmelse och att slutsatser ibland dras utan rimlig underbyggnad. Vidare innehåller avhandlingen några avsnitt som inte är tillräckligt motiverade av ämnet. Dessutom hade några sidor kunnat kortas betydligt om onödiga upprepningar undvikits. Men avhandlingens brister ska vägas mot dess förtjänster. Lena Rogströms avhandling insats kommer att vara ett inspirerande och användbart verk i framtida lexikografisk forskning.

Litteratur

- Boyer, A. 1729. *The Royal Dictionary. In two parts. First, French and English. Secondly, English and French.* 5 uppl. London.
- Hagberg, L. 1952. *Jacob Serenius' kyrkliga insats.* (Samlingar och studier till svenska kyrkans historia. 28.) Stockholm.
- Hellquist, E. 1957. *Svensk etymologisk ordbok.* 3 uppl. Lund.
- Hof, S. 1772. *Dialectus Vestrogothica.* Stockholm.
- Ihre, J. 1766. *Swenskt Dialect Lexicon.* Uppsala.
- Ihre, J. 1769. *Glossarium Suiogothicum.* Uppsala.
- Johnson, S. [1755] 1968. *A Dictionary of the English Language.* Faksimil. Hildesheim.
- Lind, O. 1738. *Teutsch-Schwedisches und SchwedischTeutsches Dictionarium oder Wörterbuch, Thet är Orda-Bok på Tyska och Swän-ska Så och på Swän-ska och Tyska.* Stockholm.
- Lindroth, S. 1978. *Svensk lärdomshistoria. III. Frihetstiden.* Stockholm.
- Ludwig, C. 1706. *A Dictionary English, German and French.* Leipzig.
- Malmgren, S.-G. 1994. *Svensk lexikologi. Ord, ordbildning, ordböcker och orddatabaser.* Lund.

- Manwayring, H. [1644] 1972. *The Seaman's Dictionary*. Faksimil. Menston.
- Rietz, J. E. 1862–1867. *Svenskt dialektlexikon. Ordbok öfver svenska allmogespråket*. Fotografiskt nytryck 1962. C. W. K. Gleerups förlag. Lund.
- SAOB = *Ordbok över svenska språket, utgiven av Svenska Akademien*. (Svenska Akademiens ordbok.) 1898–. Lund.
- Serenius, J. 1734. *Dictionarium Anglo-Swethico-Latinum*. Hamburg.
- Serenius, J. 1741. *Dictionarium Swethico-Anglo-Latinum*. Stockholm.
- Serenius, J. 1757. *English and Swedish Dictionary*. 2 uppl. Harg och Stenbro.
- Skinner, S. 1671. *Etymologicon linguæ Anglicanæ*. London.
- Spegel, H. 1712. *Glossarium Sveo-Gothicum Eller Svensk Ordabok*. Lund.
- Thorell, O. 1981. *Svensk ordbildningslära*. Stockholm.
- Verelius, O. 1691. *Index linguæ veteris scytho-scandicæ sive gothicæ*. Utg. Olof Rudbeck. Uppsala.